

לתולדות היישוב היהודי בעזה

(מסוף המאה הי"ז ועד שנת תרפ"ט)

מאת

מ א י ר ב נ י ה ו

היישוב היהודי בעזה, שהיה קטן ודל בימי הממלוכים, גדל עם עלייתם של מגורשי ספרד לארץ-ישראל. בראשית תקופת השלטון התורכי היתה כאן קהילה מסודרת, שהקימה בית-כנסת ומוסדות-ציבור שונים, ובראשה עמדו רב ופרנסים. יהודי המקום עסקו במסחר, בחקלאות ובמלאכה וכן בתעשיית היין ומכירתו. הם שימשו כמתווכים בעסקי מסחר בין ארץ-ישראל למצרים. י. כנעני פרסם מאמר על תולדות היישוב היהודי בעזה מסוף המאה הט"ו ועד אמצע המאה הי"ז⁽¹⁾. ידוע, שבימי הופעת שבתי צבי היתה כאן קהילה לא קטנה⁽²⁾, שנידלדלה בסוף המאה הי"ז.

הידיעה הראשונה על היישוב היהודי בעזה לאחר זמנו של נתן העזתי כלולה בשאלה, שהופנתה מעזה לר' אברהם הלוי ממצרים, ובה נאמר — בין השאר — "יש הסכמה פה עזה, שכל מי שנשבע בנ"ש [בנזירות שמשון] הרי הוא כחרס הנשבר, וקנסו הוא שיהיה שלשים יום בנזיפה, ולא יכנס לבית הכנסת כלל כל שלשים יום, ואחר שלשים יום, קודם ההתרה, יתן לקהל ששים חתיכות"⁽³⁾. עובדה זו מעידה על קיום קהילה יהודית כבר בסוף המאה

(1) לתולדות היישוב היהודי בעזה, ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, כרך ה', עמ' 83—81. כנעני מביא עדויות על רציפותו של היישוב משנות רמ"א—ת"ה. ידיעה חשובה על עזה משנת רנ"ה (1895), שלא הובאה על-ידי כנעני, נמצאת במאמרי "תעודה מן הדור הראשון של מגורשי ספרד בצפת", ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 117.

(2) י' בן-צבי, ארץ-ישראל ויישובה בימי השלטון העותמאני, ירושלים תשט"ו, עמ' 246—247.

(3) שו"ת "גנת ורדים", חלק א', קושטא תע"ז, יורה דעה כלל ב', סי' ד', דף קי"ד, ג. בגוף השאלה כתוב, שהשבועה היתה "על דעת חכמי אשכנז", דבר המעורר ספק, אם אמנם הכוונה היא למעשה שאירע בעזה. לעומת זאת נוסח השבועה הוא בערבית, ומתוכה מסתבר, שהתכוונו לעזה ממש. בתשובתו כותב ר' אברהם הלוי: "דשורת הדין נותנת דהסכמה זו אלימא טובא לדריים בעזה לפי שע"כ יש להם להלך אחר תקנת ב"ד שבמקומם" (דף קט"ו, ב). האם היה בית-דין בעזה באותה תקופה, או שהכוונה לאותו בית-דין, שקבע את התקנה לאו דווקא

הי"ז⁴). ואכן באותו פרק־זמן ממש נרשמו בפנקס הג'זייה עשרים וששה יהודים משלמי מס בעזה⁵.

מתוך ידיעות אלו אפשר להסיק, שלאחר דלדול הקהילה בעזה באה התעוררות מסוימת לקימומה. מי גרם להתעוררות זו? תשובה על כך ניתנה בהקדמה לספר בכתב־יד, המוקדש לדיני שחיטה, שהוצע למכירה לפני שנתיים על־ידי אלמנה זקנה ממשפחת קשטיל החברונית⁶. אבדה ההתחלה של ההקדמה, ואילו הקטע ששרד עוסק כולו בפרשת יישובה של עזה על־ידי הכותב. והרי הקטע בשלימותו:

" — — — בשנה סך אלפים מאידיס⁷ והיה ע[מי] ה"ה החכם השלם כמה"ר זכריה גאתניו⁸ גר"ר [ישלם] ה' פעלו ותהי משכרתו שלימה בבני [חיי] ומוזני. והיום יום א' ז' לתשרי⁹ אני יושב [בצער] גדול והיה רצוני ללכת לנא אמון ולא יכ[ולתי] מרוב הצער שיש לי, ואם ירצה האל

בזמנה של השאלה? בית־הדין בעזה נזכר בשו"ת מהריט"ץ (וינציאה תנ"ד, ס' רצ"ב, דף רכ"א, ד). שם נאמר: "הגיד לנו החכם הנעלה הה"ר אליעזר ארחא — בית דין שבעזה".

3) על זמנה של השאלה יכולים אנו ללמוד מתשובתו של ר' אברהם הלוי. הוא מציין ששנתיים קודם נשאל מירושלים על נזירות שמשון. אחר־כך "אתא לנא אגרתא רבתא ויקירתא ממארי מתיבתא משה ספרא רבא דאורייתא". השאלה מירושלים היא זו הנדפסת שם (ס' א', דף ק"ו, ד). התשובה של החכם הירושלמי (ס' ב', ק"ח, ג) חתומה על־ידי ר' משה אבן חביב, הכותב: "שאני טרוד בכמה ענינים הן מטרדות כללות קהל עדתינו ירושלם טוב"ב הן מעול עיון הישיבות ואין לי פנאי". התשובה נכתבה אפוא בימי רבנותו של ר' משה אבן חביב, ששימש רב בירושלים משנת תמ"ט, לאחר פטירתו של ר' משה גלאנטי, עד יום מותו בשנת תנ"ו. השאלה מעזה נשאלה, לפחות, שנתיים לאחר שמלך. הווי אומר, שזמנה הוא תנ"ב—תנ"ו.

5) א' הד, יהודי ארץ־ישראל בסוף המאה הי"ו, ירושלים, מוקדש ליובלו של י' פרט כרך א/ד, תשי"ג, עמ' קצ"ו. הפנקס הוא משנת 1690/1. בפנקס אחר משנת 1695/6 אין זכר ליהודים בעזה, אבל אין זאת אלא משום שהפנקס לקוי מאוד. שם, עמ' קפ"ד.

6) לאחר שקניתי כתב־יד זה וכן כתב־יד אחר (שיר השירים עם תרגום), שנכתב בעזה, התחרטה המוכרת ודרשה בתוקף להחזיר לה את כתב־היד. בקושי רב עלה בידי להעתיק את ההקדמה.

7) מטבע־כסף עותמאני על שם מטבע־כסף מצרי מתקופת הממלוכים. בעברית הוא נקרא חתיכה. שלושים חתיכות היו בגרוש ולאחר מכן — ארבעים.

8) השם נכתב גם גאטיניו. משפחה זו היתה ידועה בשאלוניקי, וכמה מבניה חיו גם בארץ־ישראל ובמצרים.

9) מתוך המשך הדברים נראה, שאין הכוונה ליום הכתיבה, אלא ליום שבו קרה המקרה

כלומר, שיש לקרוא כך: והיום [היה] יום א'.

ברוב רחמיו ימלא משאלותי לטובה, ואם ח"ו אני איני יכול ללכת האדם בודק עד שידו מגעת ורחמנא ליבא בעי. ולפי שבונה הזמן בעוונות מטה ידה עזתה ונחריבה, ולא יש בה מנין, כי אם בחגים ובמועדים כ"ב¹⁰) תינוקות של בית רבן, אמרתי עת לעשות לה' ללכת לדפוק על דלתי הגבירים, אולי ירחמו עלינו ויעשו לנו קיום והעמדה למקום הזה. וכן עשו¹¹). 'ישלם ה' פעלם ותהי משכרתם שלימה ויצלם מכל מד[וה]. וכל עוזר ותומך למקום המקודש הזה [ישא] ברכה. ובעל הרפואות יעלה רפואה [למ] כתי, ואל יקחני בלא זמני עד אשר אשוב [לק] יים כל המצות בע"ה. נאם העבד הדל המקוי [רח] מי אל ומדוכא ביסורין שמואל קשטיל יצ"ו [בן] לאדוני אבי ה"ה החכם המרומם ונעים זמירות ישראל כמה"ר משה קשטיל נ"ע תנצב"ה. הריני כפרת משכבו¹²). וכשם שזכיתי ליכתוב ספר זה כן אזכה ליכתוב ספרים לאין חקר ולאין מספר אכ"ר. תושלב"ע¹³).

בקטע זה לא צוין אימתי נכתבו הדברים, אולם בכתב-היד השני (שיר השירים עם תרגום), שאף הוא הועתק על-ידי אותו מחבר בעזה, נרשם תאריך ההעתקה, ואם זכרוני אינו מטעני, היתה זו שנת ת"ס. אפשר אפוא לשער, שראשית חידושו של היישוב היהודי בעזה חלה בשנת ת"נ, או זמן מה קודם לכן.

אין אנו יודעים דבר על ר' שמואל קשטיל, מחדשה של הקהילה בעזה. בכלל שמות המבקרים, החקוקים על כתלי החדר שבו נמצא ציונו של אהרון הכהן ב"הר ההר", בא בראש הכיפה השם מרדכי בכה"ר אברהם כשתיל יצ"ו ולידו — התלמיד שמואל אהרן¹⁴). אם נניח, שכל השמות נחקקו על-ידי חבורה אחת של מבקרים, הרי אין ספק בדבר, שכולם באו מעזה. כאן נמצא גם שמו של ר' יעקב נג'ארה, נכדו של ר' ישראל נג'ארה, שהיה רבה של עזה בימי שבת-יציבי. ברור, שמשפחת קשטיל חיתה בעזה גם לפני התקופה שאנו דנים בה. כבר בשנת ש' (1560) נזכר שמו של ר' יעקב קשתיל,

(10) לא מובן מה עניין מספר התינוקות לכאן. ואולי צ"ל כ"כ — כמו כן [בטלין] תינוקות.

(11) כלומר, כדי לקיים חרבותיה של עזה התאוּשש ויצא בשליחותו.

(12) משה קשטיל נפטר אפוא באותה שנה, שבה כתב בנו את הספר.

(13) = הם ונשלם שבה לאל בורא עולם.

(14) הכתבות נתפרסמו על-ידי הכומר הצרפתי סאוּיניאק ב-Revue Biblique (1936).

ר' מאמרו של י' בן-צבי, תקוני גאולה במקומות הקדושים, ציון, שנה ח', עמ' 156.

שהיה צורך בעזה והיתה לו חנות ב"סאגה" (שוק הצורפים)¹⁵. יש להניח, שמקום מוצאה של משפחת קשטיל היא עזה, ולאחר דלדולה של הקהילה עברו בני משפחה זו לחברון. ואכן הידיעה הראשונה עליהם במקום זה היא משנת תע"ז (1717), שבה נזכר ר' יוסף קשטיל מחכמי חברון¹⁶.

יש לשער, שלאחר שנפסק היישוב היהודי בעזה ניסה אחד מבני משפחת קשטיל, הוא ר' שמואל ב"ר משה קשטיל, לחדש את הקהילה בעיר קברות אבותיו. בזמנו לא היה בה מניין אלא בחגים ובמועדים, ומסתבר, שרובם של היהודים בעזה היו סוחרים מערים אחרות, שביקרו בה לרגל מסחרם. מכיוון שאין בידינו הנוסח השלם של דברי קשטיל — לא ברור הדבר, אם יצא בשליחות מעזה למצרים. כנראה, נלווה אליו בנסיעתו ר' זכריה גאטיניו. קשטיל הצליח לגייס עזרה מיהודי מצרים. בקטע נזכרים אלפיים מאיידים לשנה, שהם סכום צנוע, ויש להניח, שאחד העשירים בחוף-לארץ הבטיח לתרום שנה-שנה סך זה לקהילת עזה. אין הכוונה, שאלו היו ההוצאות השנתיות של אותה קהילה.

אין לנו ידיעות על תוצאות נסיונו של ר' שמואל קשטיל. בשנת תע"א נמצא בעזה ר' עזרא מלכי, בנו של הרופא והפרנס של ירושלים ר' רפאל מרדכי מלכי. הערה אחת שלו על חיבורו של אביו בכתב-יד נרשמה בעזה בשנה ההיא¹⁷). ייתכן שבנו של מלכי היה בימים אלה רבה של הקהילה. משנת תע"א (1711) ועד שנת תקי"ג (1753) לא נזכרה עזה במקורות. העיר ירדה פלאים לרגל המלחמות בין הפלחים והבדואים, ששיתקו את המסחר באמצעות אורחות הגמלים בין ארץ-ישראל למצרים. בחודש שבט תקי"ג הגיע הרב חיד"א מחברון לעזה, בדרכו למצרים, והוא היה אנוס להמתין בה למעלה מחמישים יום עד שנמצאה שיירה ההולכת למצרים. הוא שהה בעזה גם בשבת זכור ושמח על כך, שנמצא במקום, שיש בו מניין יהודי¹⁸).

15) שו"ת הרדב"ז, "דברי דוד", ליוורנו תק"צ, סי' כ"ד, דף ה, א.

16) י' בן-צבי, אגרות שדרי"ם מחברון ומצפת לפיסה, "סיני", כרך כ"ו, עמ' פ"ג. הוא תחום גם על תעודה אחרת מחברון משנת תפ"ו (שם, עמ' פ"ה). על אגרת חברון משנת תק"ד תחומים שלשה חכמים ממשפחת קשטיל: אברהם קשטיל, יעקב קשטיל ויוסף קשטיל. א. יערי, שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 500.

17) א' ריבלין, ליקוטים מפירוש על התורה. לר' רפאל מרדכי מלכי, ירושלים תרפ"ג.

עמ' 9.

18) מעגל טוב השלם, הוצ' א' פריימאן, עמ' 2.

משמע, שבעזה היה בית־כנסת, שבו התפללו במניין אותה שבת. גם ר' חיים יצחק קאריגאל הודיע בשנת תקל"ג (1773) לעזרא סטיילס, שבעזה יש בית־כנסת גדול¹⁹). בשנת תקכ"ה (1774), בין זמנו של חיד"א וקאריגאל, נזדמן לסביבות עזה הנוסע ר' שמחה מזאלאזיץ, ואף הוא מציין, שהיו בה יהודים²⁰). עם פלישת צבא נאפוליון בתקנ"ט (1799) נתמוטטה הקהילה לגמרי ורבים מבניה נמלטו לחברון ולירושלים²¹); בית הכנסת הקדמון נשאר עזוב וחרב; ודלתותיו, שהועברו לחברון על־ידי משפחת קשטיל²²), נקבעו בבית הכנסת העתיק.

בית־הכנסת בעזה היה קדום ביותר. לפי מסורת שנשמרה בידי יהודי המקום, הוקם מוסד זה לאחר חורבן בית שני²³). משנעזבה עזה על־ידי היהודים נמכר בית־הכנסת לגויים יחד עם החצרות שמסביבו, שבהן התיישבו היהודים, בסכום של 24.000 גרוש, והכסף הועבר לרשות כוללות חברון. היישוב היהודים בעזה נתחסל, לפי עדותו של ר' יהוסף שווארץ, בשנת תקע"א (1811). אולם יש בידינו שלוש עדויות מהימנות, שהיה זה לא בשנת תקע"א אלא בשנת תק"פ, לאחר הרצח של ר' חיים פרחי בעכו. נראה הדבר, שר' חיים פרחי השתדל לקיים בעזה את היישוב, ומשנהרג — עזובה תושביה היהודים. זאת אנו למדים מן האגרת, המתפרסמת להלן, שנשלחה למשה מונטיפיורי בשנת תקצ"ט על־ידי שרידי תושבי עזה, שעברו לחברון. ר' ישראל משה חזן, מחכמי ירושלים, מוסר בשנת תר"י (1850) בערך, שבעזה "יהודי אין גם אחד. ובזמן הגאון הרמ"ז [הרב מור זקיני] בעל חק"ל [חקרי לב]²⁴ ז"ל ניתן הרשות ונמכר הבה"כ קטן שהיה [שם], זה למעלה מל' שנה"²⁵). הראשון לציון ר' יעקב שאול אלישר כותב בשנת תרמ"ג, בתשובה

19) י. בן־צבי, ארץ־ישראל ויישובה, עמ' 297.

20) א' יערי, מסעות ארץ־ישראל, עמ' 395.

21) תבואות הארץ, מהדורת לונץ, ירושלים תר"ס, עמ' קמ"ב.

22) י' בן־צבי, ציון, שם; י' פינקרפלד, בתי הכנסיות בארץ־ישראל, ירושלים תש"ו,

עמ' ל"ב. ר' התמונה בלוח י"ג, ציור 41.

23) ר' התעורה המתפרסמת בסוף המאמר.

24) הוא ר' יוסף רפאל חזן, שהיה ראשון לציון בשנות תקע"ה—תקפ"א.

25) דבריו נרשמו, בשנת תר"י בערך, בטופס של הס' "שבילי עולם" של בלאך שהיה

יידו (ואלקואו 1827) ושנמצא עתה בגנוי מר אבי הראשון לציון הרב יצחק נסים יצ"ו. — ר' חיים הלוי הורביץ מציין בספרו "חבת ירושלים" (ירושלים תר"ד, דף ח, א), שבזמנו עדיין היה קיים בית־הכנסת בעזה. וכן קובע ר' משה ריישר בדברו על עזה: "ולפנים היו בה יהודים והי' להם

על שאלתו של ר' שמואל סלאנט, אם יש לעשות בעזה שני ימים טובים: "כידוע לנו בבירור מפי הקבלה ומפי ספרים שעזה היה בה ישוב בני ישראל זמן רב, וזה ששים שנה ואת היותר שנתבטל הישוב מסיבת הגלות המר, ולא יכלו לסבול עם בני ישראל הגלות, והוכרחו לצאת משם וקבעו דירה רוב בני העיר בעה"ק חברון ת"ו, והניחו בית הכנסת חרב ושמם ובית הקברות מאין יושב, רק גויים וערלים דוקא ותו לא" (26).

בשעת ביקורו של משה מונטיפיורי בארץ-ישראל בשנת תקצ"ט פנו אליו בני עזה שבחברון בבקשה לאפשר להם לארגן מחדש את קהילתם בעזה. מאחר שבחברון סבלו מצוקה ורעב הביעו רצון לשוב לעזה "לנטוע ולזרוע לעשות בה כל מלאכה", אך מונטיפיורי לא נענה להם, אפשר משום שלא היה להם "דבר ומנהיג", שיהא מוכשר לארגנם, או שהתכנית נראתה לו כחסרת סיכויים להצלחה.

יש לשער, שכבר לפני פנייתם של בני עזה למונטיפיורי נעשה נסיון לחידושו של היישוב היהודי בעיר זו על-ידי יהודים ממארוקו, שהגיעו לחוף יפו בשנת תקצ"ב. ר' יעקב שאול אלישר רושם בזכרונותיו, שחלק מבני שיירה זו "הלכו גם לעזה לקנות שם כל מיני תבואה... וגם את החנטל הגדל למכביר בסביבות העיר הזאת" (26*). הללו לא השתקעו, כנראה, בעזה, אלא היו באים לכאן לצורך מסחרם וחזרו ליפו כתום פעולתם. לפי עדות אחת שבה ונוסדה הקהילה היהודית בעזה לאחר שנת תר"ל (1870). מתיישיבה הראשונים היו שני יהודים מערביים, שבאו לקנות את החנדל (קולוקבנת) המצוי בסביבה זו (27).

יישובה היהודי של עזה גדל במידה ניכרת בשנת תרמ"ב. עד לשנה זו "לא ברכו בני" [בני ישראל] — לפי עדותו של ר' יחיאל בריל עורך "הלבנון", שביקר אז בעזה — את ה' המבורך בצבור בעיר עזה" (28).

ביהכ"נ ועדיין הביהכ"נ סגור וקיים. "שערי ירושלים", לבוב תרכ"ו, דף ט"ו, ב. אבל אין שום ספק בדבר, שלא היה עוד בבעלותם של היהודים.

(26) ר' יעקב שאול אלישר, שו"ת "שמחה לאיש", ירושלים תרמ"ה, אורח-חיים ט"ה, דף ה, ד.

(27) י' בן-צבי, שם, עמ' 378. ור' מאמרו "עזה", ב"דבר" מיום ט"ז כסליו תש"ג. לפי העדויות שקיבל נתייסדה הקהילה החדשה בעזה בשנת תר"ל או בתרל"ב על-ידי יהודים שעלו מצפון-אפריקה.

(28) יחיאל בריל, יסד המעלה, מגנצא תרמ"ג, עמ' 199.

בתרמ"ב השתקעו כאן ארבע משפחות, שעלו מרוסיה והתיישבו ביפו כדי לעסוק בה בחקלאות, ומאחר שלא הצליחו קנו "מכונת קטור ושני זוגות רחיים ורכב גדולים" ועברו לעזה. הערביים לא היו זקוקים למכונות אירופיות משוכללות אלו, ומשהתרגלו לפלא הזה — שבו וטחנו את החטים בידיהם. בעלי בית החרושת הפסידו את כספם; ור' יחיאל בריל הבטיח להם שבשובו לאירופה ישתדל להשיג להם הלוואה לסילוק החובות וכן ימציא כסף "לשלם שכר שוחט ולבנות שם מקוה מים לטבילה"⁽²⁹⁾.

בשנת תרמ"ב היו בעזה 24.000 תושבים. שמונים משפחות מאלה היו נוצריות ו"מבני ישראל נמצא שם, מלבד בעלי הטחנה והאמנים (ביחד 36 נפשות), שלשה יהודים היושבים שם ונשותיהם עמהם ואחד מהם, והוא מילדי דמשק, הוא סוכן על אוצר הממשלה; והשנים האחרים (אב ובנו) הם מילדי מארוקו ומסחרם באנדאל. ועוד ארבעה יהודים דרים שם דירת ארעי, שנים מהם הם ילידי מארוקו ונשותיהם ביפו, ורק בעת מסחר האנדאל ישבו המה בעזה, ועוד שנים מילדי ירושלים עושים כלים מפחי ברזל וסובבים בכפרים ותשובתם ירושלימה כי שם ביתם". בהמשך התיאור של חיי היהודים בעזה מציין בריל: "מעט שהתישבו בעלי הטחנה מתאספים היהודים שנמצאו שם בבית אחד מהם, בכל יום השבת, ומתפללים וקוראים את התורה בצבור. בעברי ברחובות העיר עברתי ברחוב אחד הנקרא 'חארט אל יהוד' (רחוב היהודים) והכרתי על מזוזות פתחי הבתים המקום אשר מזוזה' היתה קבועה בו. גם ראיתי את המקום אשר עמד שם הביהכנ"ס של היהודים, ועתה בונים שם נזירי הקאטולים בית מקלט להם. בין האבנים שמצאו החופרים ליסד את הבית ראיתי אבן שיש כעין עמוד וחקוקה עליה המלות האלה: 'המלאך הגואל אותי מכל רע הוא יוכני לעלות לירושלם...'"⁽³⁰⁾.

(29) שם, עמ' 203, 209—210.

(30) שם, עמ' 204. כתובת זאת נמצאת עתה על קברו של א' הרשפלד בראשון-לציון ונעתקה עליידי י' בן-צבי, כתבים, ג', עמ' 136—137. — ספרי הגיאוגרפיה של ארץ ישראל מאותן השנים מכילים מספרים וידיעות קצרות על היישוב היהודי בעזה, הלוקים באי-דיוקים. אברהם מנחם מנדיל מוהר מציין בספרו "מבשרת ציון" (יוזעפאף תרמ"א, דף י"ב, ב), שבעזה נמצאים 3000 מוסלמים, "יהודים ונוצרים"; שאול הורנשטיין, שדבריו שאובים ללא ספק מהספר "תבואות הארץ", כותב: "ומאחינו לא נמצא שמה כ"א [כי אם] מעט מזעיר נוסעים לפעמים בעלי מלאכות ילידי עיה"ק ועובדים שמה... ובהכ"נ חרב נמצא שמה עד היום". "גבעת שאול", עמ' 25.

על חידוש היישוב היהודי בעזה מצויה עדות גם בתשובתו של ר' יעקב שאול אלישר. הוא כותב: "והנה בעתה נתעוררו אחינו בני [בני ישראל] ספרדים ואשכנזים לקבוע דירה בעזה הנו', ועשו בית להתפלל שם, ונתקבצו מנין עשרה מישראל והותר והוליכו שם ס"ת ומתפללים שם בעזרה" (31).

עם ייסודן של מושבות יהודה הדרומיות (גדרה ובאר טוביה), שהיו קשורות לעזה מבחינה אדמיניסטרטיבית, נתחזק היישוב בעזה, אך לא גדל בקצב מהיר. בשנות התשעים היו בה שבעים וחמש נפשות של יהודים (32). לפי עדות אחרת, מנתה האוכלוסיה היהודית בראשית המאה העשרים ארבעים משפחות (33). מספר קרוב לזה נמסר על-ידי מנחם שיינקין, שביקר בעזה לאחר הפסח תרס"ו (1906) עם המשלחת, שבאה לבדוק את האפשרות של גאולת אדמות אל-עריש. בעזה התגוררו בימים אלה שלושים וחמש משפחות; מהן שלוש אשכנזיות, והשאר — ספרדיות (34). היו כאן בית-כנסת ובית-ספר עברי. רוב המתיישבים התפרנסו מהמסחר בשעורה, ומקצתם עסקו במלאכה. השעורה, שנקנתה מהבדואים בדרך חליפין, הועברה לאנגליה ולסקוטלנד לשם תעשיית הבירה. היו גם סוחרים יהודיים, שעסקו ב"חנדל", מין אבטיח פרא הגדל במדבר, ופריו קטן ומר. ה"חנדל" היה נשלח להמבורג לצרכי התעשייה הרפואית (35). לפני מלחמת העולם הראשונה הגיע מספר היהודים בעזה לארבעים משפחות. בראשית ימי המלחמה גורשו מכאן היהודים נתיני אנגליה וצרפת, וזמן מה לאחר-מכן גורשו גם שאר התושבים (36). עם סיום המלחמה

(31) "שמחה לאיש", שם, שם. [בשעת ההגהה הופיע מאמרו של י' חנני, פיזור האוכלוסיה היהודית מחוץ לתחומי ארבע ארצות ("סיני", כרך לט) ובו כלולות ידיעות חשובות על היישוב בעזה בשנות תרמ"ו-תרס"ג, מתוך העתונות העברית של אותה תקופה. המקורות שהיו בפניו (עמ' קכ-קכא) נעלמו מעיני ומקורותי — נעלמו מעיניו].

(32) י' בן-צבי, ארץ-ישראל ויישובה, עמ' 878.

(33) י' בן-צבי במאמרו על "עזה" (דבר, ט"ו כסלו תש"ג) בשם משה בן נסים אלקאייט. שהיה תושב עזה.

(34) כתיבי מנחם שיינקין, עמ' 173-189. י' בן-צבי ("דבר", שם) מביא עדות אחרת. שלפיה היו בעזה בשנת תרע"א (1911) רק עשרים וחמש משפחות.

(35) י' בן-צבי (שם) נותן תיאור מעניין על דרך המסחר בשעורה ובחנדל.

(36) בשנת תרע"ד נוסד בעזה סניף של בנק אפ"ק, בהנהלתו של א' אלמאליח, ר' ספרו "ארץ ישראל וסוריה בימי מלחמת העולם הראשונה", א', ירושלים תרפ"ח, עמ' 83; הנ"ל, אין חוסל היישוב היהודי בעזה, "הד המורח", שנה ב', תשי"ג, גל' ח, ט.

ניסו כמה משפחות יהודיות להתיישב שוב בעזה. הם החזיקו מעמד עד מאורעות תרפ"ט⁽³⁷⁾. בשנה זו נמלטו כל היהודים, ומאז לא נתחדש כאן היישוב היהודי.

האגרת למשה מונטיפיורי

האגרת, המתפרסמת להלן, נשלחה על-ידי תושבי חברון אל משה מונטיפיורי בשעת ביקורו בארץ-ישראל בשנת תקצ"ט. המקור שמור בגני מונטיפיורי שבבית-המדרש לרבנים בלונדון ותצלום—במכון בן-צבי של האוניברסיטה העברית בירושלים. האגרת כוללת פרטים מעניינים על חיסולו של היישוב היהודי בעזה בראשית המאה הי"ט וכן על מצבו לפני החיסול. הכותבים הם תושבי עזה לשעבר שעקרו לחברון. הם מבקשים ממונטיפיורי, שיסייע להם להתיישב שוב בעזה, כדי "לנטוע ולזרוע" ולעסוק בה במלאכה. עד כמה שידוע לנו, לא יצאה תכנית זאת לפועל.

אדונינו המלך המאיר לארץ ולדרים עליה ברחמים, ה"ה⁽³⁸⁾ פקיננו ושרינו שר וגדול ליאודים, שופט כל הארץ במשפט האורים, מלך רחמן הגביר כבוד סי' משה מונטיפיורי נר"ו יאיר לעד לעולם אנס"ו⁽³⁹⁾.

אחדש"ו⁽⁴⁰⁾ זאת אומרת וחנ"ה היא מדברת⁽⁴¹⁾, על דבר מצוה וחסד גדול עם המתים הוא חסד של אמת, דהיינו יש עיר אחת גדולה רחבת ידיים גנות ופרדסים ומעינות מים חיים, והיא ארץ ישראל מקודשת, זה שמה עז זה והיא נחלת יאודה. תמן שובעא תמן זולא, הכל בזול. ומשנים קדמוניות היו בני ישראל דרים שם אין חקר ואין מספר. ויש עדיין אנשים מעיר הנז' מספרים שבח הארץ ההיא שהיו בה שמנים זוג של כהנים עולין לדוכן לברך אל בני ישראל. והן בעון כמה רבנים וגאוני עולם לקדושים אשר בארץ המה זיע"א⁽⁴²⁾. הן עוד היום יש בית החיים מהלך חצי שעה. וכל זה שנחרבה

(37) כתבי י' בן-צבי, ג, עמ' 186. הרב י"ל הכהן מימון מוסר לי, שהיו אלו משפחות

מרוסיה. הוא שלח לעזה, לבקשתם, שוחט ומורה.

(38) = הלא הוא.

(39) = אמן נצח סלה ועד.

(40) = אחרי דרישת שלומו וטובתו.

(41) = שמואל-א, א, יג.

(42) = זכותם יגן עלינו אמן.

העיר ההיא מיום שנלב"ע⁽⁴³⁾ השר הגדול גי' חיים פרחי ז"ל⁽⁴⁴⁾ שהיה יושב בדמשק⁽⁴⁵⁾ יע"א, התחילו להתעולל עלילות ברשע, ו[ב]תקף הגלות הלכו והניחו אותה בעֲלֵיָהָ, והיה בה כנה"ג⁽⁴⁶⁾ והיה זמן בנינה מזמן חרבן בית שני. והיו אצל הק"ק הנז' חמשה קרקעות כ"א⁽⁴⁷⁾ מהם שלש מאות אמה אורך ורוחב. ואח"ז⁽⁴⁸⁾ מכרו הכל בדבר מועט מו"מ⁽⁴⁹⁾ כ"ד אלף גרוש, ונכנס הסך הנז' בכוללות עה"ק חברון ת"ו והספרי תורה. ולא נשאר היום כי אם בית החיים וקרקע לבן סמוך לבית החיים הנז' שהניחו אותו ולא מכרו משום שלא יבואו לחטוטי שכבי.

[הנה] כי כן בקשתינו היא: מלך יעמיד ארץ הנז', שהיא רחבת ידים לנטוע ולזרוע לעשות בה כל מלאכה, וכל העניים רוצים לדור שם שהכל הוא בזול. העיקר חסר שלא יש להם דבר ומנהיג ולא ק"ק להתפלל. ובכן אם חפצו ורצון צדיק לכוונן הארץ ההיא להעניים שיוכלו לדור במקום אחד לשמור משמרת הקדש בית עלמין זיע"א יהיה שכרו גדול, ועמו החכמה והמדע ויבא שכמ"ה⁽⁵⁰⁾ אמן. הכ"ד⁽⁵¹⁾ העניים הי"ו.

(43) = שנפטר לבית עולמו.

(44) ע"ע י' בן-צבי, ארץ-ישראל ויישובה, עמ' 319—320.

(45) צ"ל בעכו.

(46) = כנסת הגדולה. והכוונה לבית-כנסת גדול

(47) = כל אחד.

(48) = ואחרי זה.

(49) = מעלה ומטה, לאמור—בערך.

(50) = שכרו כפול מן השמים.

(51) = הלא כה דברי.